

یادی از انتشارات "میر" مسکو

پیمان مرشد

مقدمه:

از اندک رویدادهای خوبی که در دوران اتحاد جماهیر شوروی رخ داد، یکی تاسیس انتشارات کم نظیر "میر" مسکو بود. در این معرفی، واژه "اندک" قابل تاکید و "خوب" و "کم نظیر" هم قابل تفسیر هستند اما در هر حال، این ناشر با شیوه تازه‌ای که در پیش داشت در زمان خود توانست تاثیری فراموش نشدنی بر آموزش علاقه‌مندان به دانش (در هر سطحی) بگذارد. البته گستره فعالیت "میر" بسیار متنوع بود و از سرفصل‌های ایدئولوژیک گرفته تا علوم تجربی، ریاضیات و ادبیات را شامل می‌گشت. پرداختن به همه این جنبه‌ها، نه در مجال این نوشته است و نه در توان این نگارنده. بنابراین تمرکز نوشته‌ی حاضر (اگر تمرکزی داشته باشد) تنها بر جنبه علمی کار آن و به ویژه در زمینه ریاضی و فیزیک خواهد بود.

صحبت از انتشارات میر مسکو، سفری به گذشته و روایت از عنوانیست که تا فراموش شدن کاملش، شاید چند گامی بیشتر نمانده باشد. میر در حدود هفتاد سال پیش تاسیس شد. به سرعت در آسمان نشریات علمی زمان خود درخشید و به دلایل گوناگونی (که طبیعتاً یکی از عمده ترینشان می‌تواند فروپاشی شوروی سوسیالیستی در سال ۱۹۹۱ باشد) اکنون دیگر به دشواری می‌توان کوچکترین رد و نشانی از آن در کتاب فروشی‌ها یافت. از خود می‌پرسم که با گذشت اینهمه سال، اکنون چه جای صحبت و یادآوری از آن است؟ چرا از نشریه‌های علمی در همین روزها سخن نگوئیم؟ چه نیاز است که اکنون را رها کرده، به دل گذشته برویم و غبار زمان از آن کنار زنیم؟ اما راه این انتشارات، ارزش این یادآوری را خواهد داشت. اصلاً اگر توضیحات زیبا، روان و ساده از موضوع‌های علمی را از یکسو در نظر گرفته و آن را قطع می‌دادیم با دقت علمی و نگرش تیزبینانه، آنچه باقی می‌ماند انتشارات "میر" بود. و از این دست ویژگی‌هاست که نامش را همچنان در ذهن این نگارنده برجسته و متمایز نگاه می‌دارد.

یک شاخ که میوه‌ای دهد تر..... بهتر ز هزار باغ بی بر

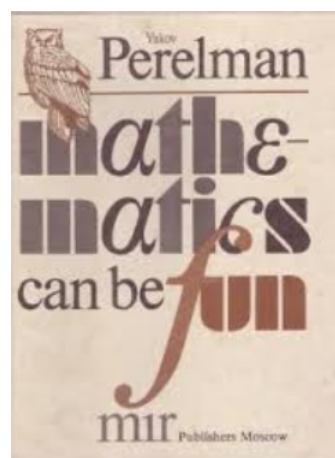
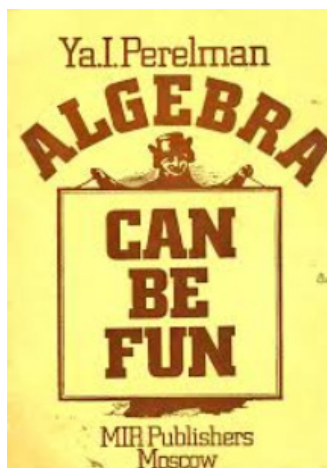
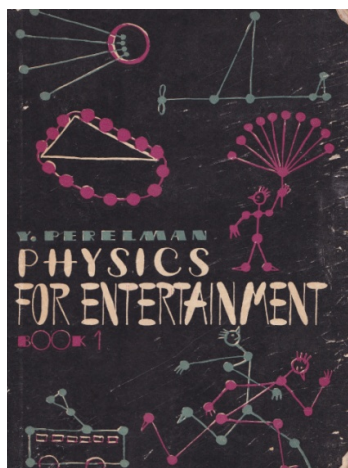
یک صفحه پر از خلاصه‌ی شوق بهتر ز دو صد کتاب بی ذوق
(امیر خسرو دهلوی)

جدای از این، میر تقریباً از چهل سال پیش (و به همراه برخی جریان‌های فکری) به ایران نیز راه یافت و در این محدوده زمانی، کمتر

کسی را می‌توان یافت که به موضوع های علمی (در هر سطحی) علاقه مند بوده باشد و به نوعی با کتابهای این ناشر برخورد نکرده باشد (هرچند که حتی با نام آن هم آشنا نباشد). به بیان دیگر، هم نشناختنش دشوار است و هم خاطره‌هایش (دست کم برای یک یا دو نسل) در یاد ماندنی.

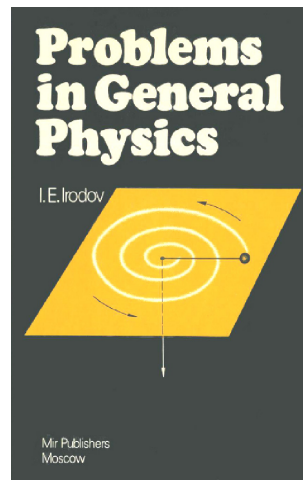
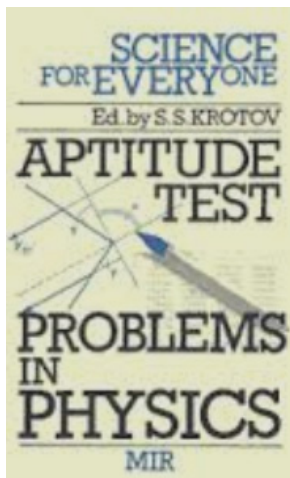
چنان که اشاره شد، "میر" در دوران حیات اتحاد جماهیر شوروی شکل گرفت و انتشاراتی دولتی بود. همین به آن امکان می‌داد تا بتواند کتابهایش را ارزانتر و سریع‌تر راهی گوشه و کنار جهان کند. علاوه بر قیمت مناسب که دسترسی به آنها را آسان‌تر می‌کرد، کتابهای علمی این ناشر معمولاً (و به لطف نویسندگان خوش ذوق و نامداری که با آن همکاری می‌کردند) دارای محتوای خوب و سطحی فراتر از انتظار (چه در زمان خود و چه در حال حاضر) بود. و مهمتر از همه، این نگرش که دانش می‌تواند دقیق و در عین حال لذتبخش باشد، در آنها به نوعی فرهنگ بدل شده بود. فرهنگی که بعدها توسط افرادی همچون مارتین گاردنر (و یا در ایران، زنده یاد پرویز شهبازی) و بسیاری دیگر دنبال شد.

اما آغاز این فرهنگ را در کتابهای انتشارات میر می‌توان یافت و یکی از خاطره سازان این نگرش (که بر خلاف سرنوشت تاریک خود [۱] توانست لحظه‌هایی روشن برای خوانندگان رقم زد)، یاکو پرلمان [a] بود. از جمله کارهای ماندگار این دانشمند، مجموعه دو جلدی "فیزیک برای سرگرمی" بود که پس از اقبال فراوان در شوروی، به سرعت به زبانهای دیگر (از جمله انگلیسی، آلمانی، فرانسوی، هندی و حتی فارسی و عربی) هم ترجمه شد. مجموعه‌ای با نثر دلنشین، نوآورانه و تقریباً همه‌پسند که هم نام پرلمان را بر سر زبانها می‌انداخت و هم انتشارات میر را. در کنار آن موفقیت، میر اقدام به ترجمه و نشر دیگر مجموعه‌های این نویسنده در زمینه ریاضی و ستاره‌شناسی هم کرد. پرلمان در این راه (به گفته‌ی خودش) تلاش می‌کند تا با نگاهی متفاوت به موضوعات عمومی فیزیک و ریاضی بپردازد. به همین سبب از چهارچوب رایج نگارش علمی خارج می‌شود، زبانی رنگارنگ برگزیده و روایت علمی را با انواع حکایت ها، آزمایشها، مثالها، طرح پارادوکسها و حتی ادبیات کلاسیک در هم می‌آمیزد.

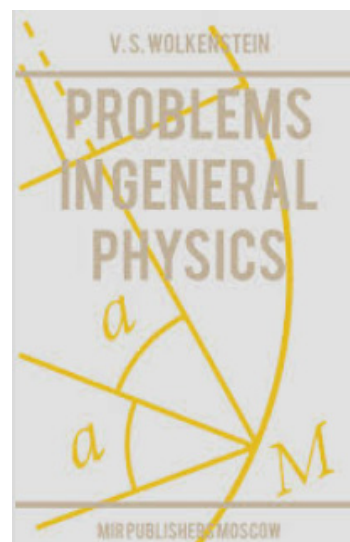
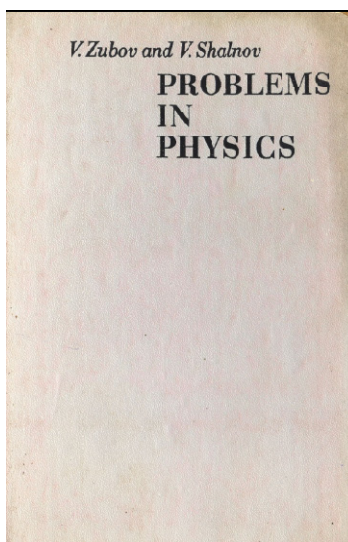
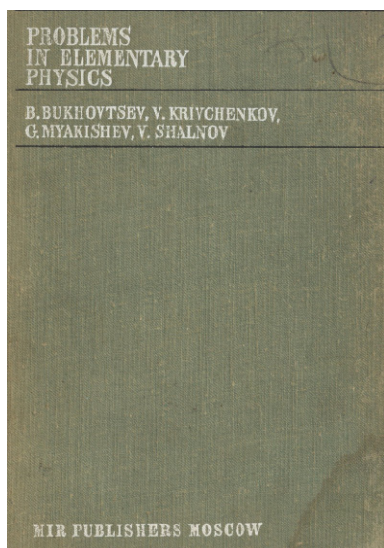
این کتابهای زیبا، امروزه شاید ناآشنا و متعلق به گذشته باشند اما نسل جوان‌تر نیز دوردور با کتابهای این ناشر آشنا هستند. مثلاً

دانشجویان ریاضی و مهندسی احتمالاً کتاب حساب ایساک مارون [b] را بشناسند. یا دانش آموزان علاقه‌مند به فیزیک (به ویژه در زمینه المپیاد)، حتماً با کتابهای مشهور "مسائل فیزیک عمومی" (نوشته ایرودوف [c]) و "مسائل برگزیده فیزیک" (یا APTITUDE) آشنا هستند. آری، همه این کتابها (که علاوه بر ایران، در بسیاری از کشورهای جهان همچنان تدریس می‌شوند) از انتشارات میر بودند.

کتاب مسائل برگزیده فیزیک (به ویراستاری کروتوف [d]) شامل پرسش‌های برگزیده‌ی مسابقات داخلی شوروی بود (بجز پرسش‌های ستاره دار که به شکل گروهی تالیف شده بود) و تلاش نویسندگان بر آن بود تا مجموعه‌ای باشد که هم برای شرکت‌کنندگان در المپیاد قابل استفاده باشد و هم برای علاقه‌مندان به فیزیک و آموزگاران. این مجموعه از سوی نویسندگان به ایساک کیکین [e] (فیزیکدان برجسته روسی) تقدیم شد. ایساک کیکین (که او هم کتابهایی در انتشارات میر دارد)، برای سالها سرپرستی کمیته المپیاد شوروی را بر عهده داشت و همچنین در دهه هفتاد و به همراه کولموگروف [f] (ریاضیدان برجسته روسی) نشریه Kvant (به فارسی: کوانتوم) را منتشر می‌ساخت که نشریه‌ای بسیار معروف بود در زمینه ریاضیات و فیزیک و به منظور عمومی ساختن دانش [۲].

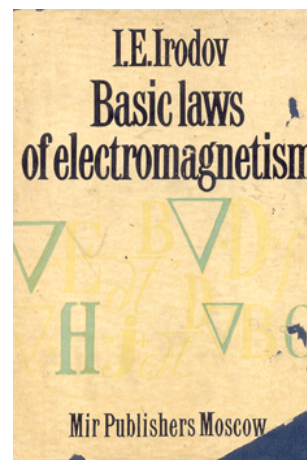
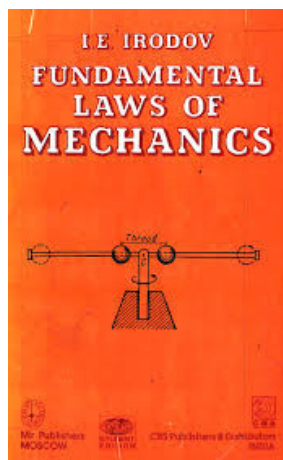
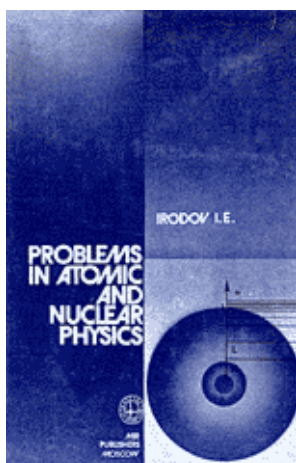
باری، کتابی بسیار زیبا و با ارزش بود/هست و انتشارات میر از این دست کتابها کم نداشت. هرچند که بجز تعداد معدودی از آنها در ایران ترجمه و یا شناخته نشد.

کتاب "مسائل فیزیک عمومی" ایرودوف نیز به لحاظ سطح علمی و شهرت فراگیر، وضع مشابهی داشت. با این حال، نباید فراموش کرد

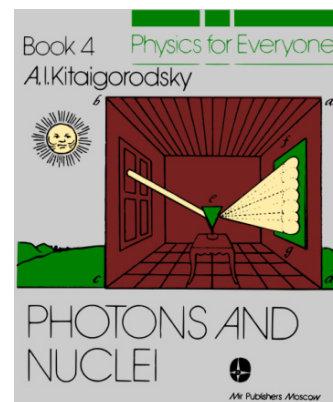
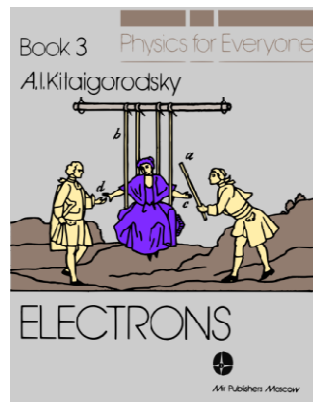
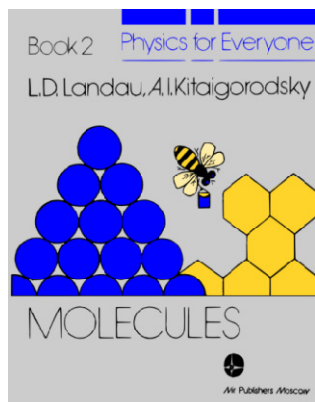
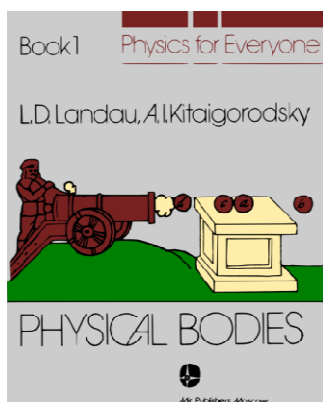
که ایرودوف تالیف‌های مهمتر دیگری نیز داشت که هرچند ممکن است امروزه یافتنشان همچون کوکاکولا در بیابان دشوار باشد

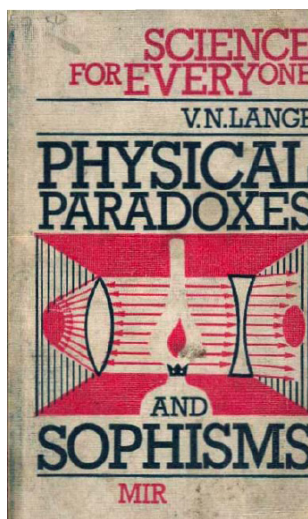
اما این به هیچ وجه از ارزش فراوانشان نمی‌کاهد.

و انتشارات میر سرشار بود از نویسندگان برجسته و کتابهای قابل توجه. نمونه دیگرش مجموعه چهار جلدی "فیزیک برای همه" نوشته لاندائو [g] و آ. کیتایگاردسکی [h] بود. در مقدمه آن آمده است:

...اولین پرسشی که در نخستین آشنایی با این کتاب برای هر کس مطرح می‌شود این است که "برای همه" چه معنی دارد و برای کیست؟ البته در این نامگذاری قدری مبالغه شده است. این کتاب می‌تواند اولین کتاب فیزیک شما باشد و حتی برای آن کسانی که فیزیک را به عنوان رشته تخصص خود برگزیده‌اند نیز می‌تواند مفید واقع شود. ما کوشیده‌ایم که این کتاب را به زبانی سهل و ساده بنویسیم. ضمناً محض تفریح و سرگرمی از این دریغ نکرده‌ایم که با خواننده کمی هم شوخی بکنیم. ولی از همه اینها نباید چنین برداشت شود که کتاب "فیزیک برای همه" ما کتاب آسانست. بسیاری از صفحات آن را باید چندین بار با دقت خواند. برای درک فیزیک، باید چه بسا عمیقاً و با شدت به تفکر پرداخت...

و یا کتاب "پارادوکس و سفسطه های فیزیکی" که با به میان آوردن بحث هایی به ظاهر ساده و استدلالهایی بحث برانگیز، خواننده را با نتایجی متناقض روبرو می ساخت. ذهن کنجکاو را به مبارزه ای دعوت می کند که در آن یا می باید تسلیم نتیجه های عجیب (و البته ناصحیح) شد یا کوشید و خطای استدلالها را یافت. هر چند ممکن است چنین بحث هایی در امتحانها و کنکورها مورد پرسش نباشند اما مسلماً هر کس (و با هر سطحی از معلومات) می تواند بخش های مفید، جذاب و آموزنده ای در آن بیابد. برای نمونه، دو مورد (از بخش نخست کتاب) را اینجا می آورم:

۱- قانون گرانش، به شکل $F = G \frac{m_1 m_2}{R^2}$ نگاشته می شود. این رابطه نشان می دهد که اگر فاصله به سمت صفر میل کند، مقدار نیرو به سمت بی نهایت خواهد رفت. پس وقتی روی صندلی می نشینیم، نیروها (در محل تماس) به سمت بی نهایت میل می کند. بنابراین چگونه می توانیم با نیرویی اندک و بدون زحمت اضافه، مجدداً از روی صندلی برخیزیم؟

۲- دانش آموزان با آونگ مخروطی آشنا هستند. اگر آونگ با سرعت زاویه ای ω به چرخش در آید، به میزان α از راستای قائم منحرف خواهد شد. در این حالت، به جرم m ، تنها دو نیروی "وزن" و "کشش نخ" وارد میشود و برای یافتن رابطه میان ω و α (که در اغلب کتابهای مرجع فیزیک هم وجود دارد) می باید معادلات تعادل را برای جرم m نوشت (طول نخ آونگ l است). اولاً جسم در راستای قائم دارای تعادل است. پس داریم:

$$T \cdot \cos \alpha = P = mg$$

در صفحه افق، جسم دارای حرکت دورانیست و مولفه افقی کشش نخ (F)، نیروی مرکزگرا (برای حرکت دورانی جسم) را فراهم خواهد کرد. پس:

$$T \cdot \sin \alpha = F = m \cdot \overbrace{(l \cdot \sin \alpha)}^R \cdot \omega^2$$

و نهایتاً با تقسیم این دو رابطه (و حذف نیروی کشش نخ) خواهیم داشت:

$$\cos \alpha = \frac{g}{l \cdot \omega^2}$$

حال آن را با مقدارهای عددی بیازماییم. طول نخ آونگ را 0.2 متر و سرعت چرخش دستگاه را نیز 3.5 Rad/s در نظر می گیریم (و $g \cong 9.8 \text{ m/s}^2$). بنابراین برای زاویه انحراف آونگ خواهیم داشت:

$$\cos \alpha = \frac{9.8}{0.2(3.5)^2} = 4$$

اما این ممکن نیست! کسینوس زاویه نمی تواند بزرگتر از واحد باشد. پس میزان انحراف آونگ مخروطی چقدر است و چرا چنین نتیجه ای حاصل شد؟ در این میان ریاضی مقصر است یا فیزیک [۳]؟

فرصت پرداختن به همه عنوان ها نیست. اما چنین کتابهایی بود که در روزگاری نه چندان دور، نام "میر" را بر ویرترین کتاب فروشی ها

می‌نشانند. محافل علمی را رونق می‌داد و خوانندگان معمولی را هم به دانش علاقه‌مند می‌کرد.

با انحلال اتحاد جماهیر شوروی، پشتوانه مالی اصلی این ناشر نیز از میان رفت، فعالیت‌هایش تا مرز تعطیلی کاهش یافت و انبارها و مغازه‌های فروش کتاب‌های دست دوم در گوشه و کنار جهان میزبان تازه کتابهایش شدند. حالا از "میر" تنها آدرسی در یکی از کوچه‌های مسکو باقیست و یادی در ذهن دانش‌آموختگان دیروز و از صدها عنوان کتاب علمی این ناشر (که مشتی نمونه خروار آن در صفحات بعدی آورده شده) تنها معدودی در کتاب فروشی‌های قدیمی و یا بر روی اینترنت باقی مانده‌اند.

هرچند کتابهای علمی "میر" (حتی خاک خوره و یا پاره)، هنوز چنگی به دل و به خاطرات هستند و هرچند چشمم از ندیدن (یا کم دیدن) این دست کتابها در بازارهای امروزی خسته است اما این گفته‌ها به منظور تبلیغات نبود. مقصود، تنها یادی و نگاه‌یست به یکی از درخشانترین نامها در تاریخ انتشارات علمی و البته سبب خوشحالی خواهد بود اگر این نوشته موجب آشنایی بیشتر خوانندگان و یا انگیزه‌ای برای ترجمه و بازنشر اینگونه کتابها شده باشد.

اسم‌های خاص:

[a] Y. Perelman	[e] I. Kikoin
[b] I. A. Maron	[f] A. Kolmogorov
[c] I. E. Irodov	[g] L.D. Landau
[d] S. S. Krotov	[h] A. I. Kitaigorodsky

پی‌نوشت:

[۱] یاکو پرلمان، در سال ۱۹۴۲ و در جریان محاصره طولانی لنین گراد توسط ارتش آلمان نازی، از گرسنگی جان خود را از دست داد.

[۲] ماهنامه Kvant از سال ۱۹۷۰ آغاز به کار کرد. در سال ۱۹۹۸ گزیده‌ای از مطالب آن توسط انجمن ریاضی آمریکا (AMS) با عنوان Kvant Selecta ترجمه و در چندین جلد منتشر شد.

[۳] "ریاضیات مقصر است یا فیزیک" نام مقاله‌ای از محمد باقری (آشتی با ریاضیات - مرداد ۱۳۶۳) بود که با همین پرسش پیوند داشت و در پایگاه اینترنتی ایشان نیز در دسترس است:
http://www.mb-kushyar.com/articles_tf_riazi.htm

